

התקופות האיובית והממלוכית

סיכום הרצאות

קורס מורי דרך – דלתון

המכללה האקדמית וינגייט, 2022-2023

אורן בצלאלי

Oren.Betzaleli@GMAIL.COM

OREN BETZALELI
IN THE FOOTSTEPS OF THE GREATEST STORIES

תוכן עניינים

2	עליית האיובים
2	העולם המוסלמי בימי הביניים
2	הסלג'וקים
3	הזנגים
3	מצרים במאה ה-12
4	צלאח א-דין
4	כיבוש סוריה וארץ ישראל
6	התקופה האיובית בארץ ישראל
6	השושלת האיובית
7	ירושלים בתקופה האיובית
8	מבנים איובים נוספים
8	יהודים בירושלים האיובית
8	הסכם יפו ה-2
8	שנותיהם האחרונות של האיובים
9	עליית הממלוכים
9	המורשת הממלוכית
9	מוצאם וראשיתם של הממלוכים
10	הקמתה של האימפריה הממלוכית
12	התקופה הממלוכית בארץ ישראל
12	בייבארס (1260 – 1277)
17	יורשי בייבארס
20	ירושלים הממלוכית
21	מאפייני הבנייה הממלוכית
22	עולי רגל וספורים בתקופה הממלוכית
22	המגפה השחורה ודעיכתה של האימפריה הממלוכית
23	מורשת התקופה הממלוכית

עליית האיובים

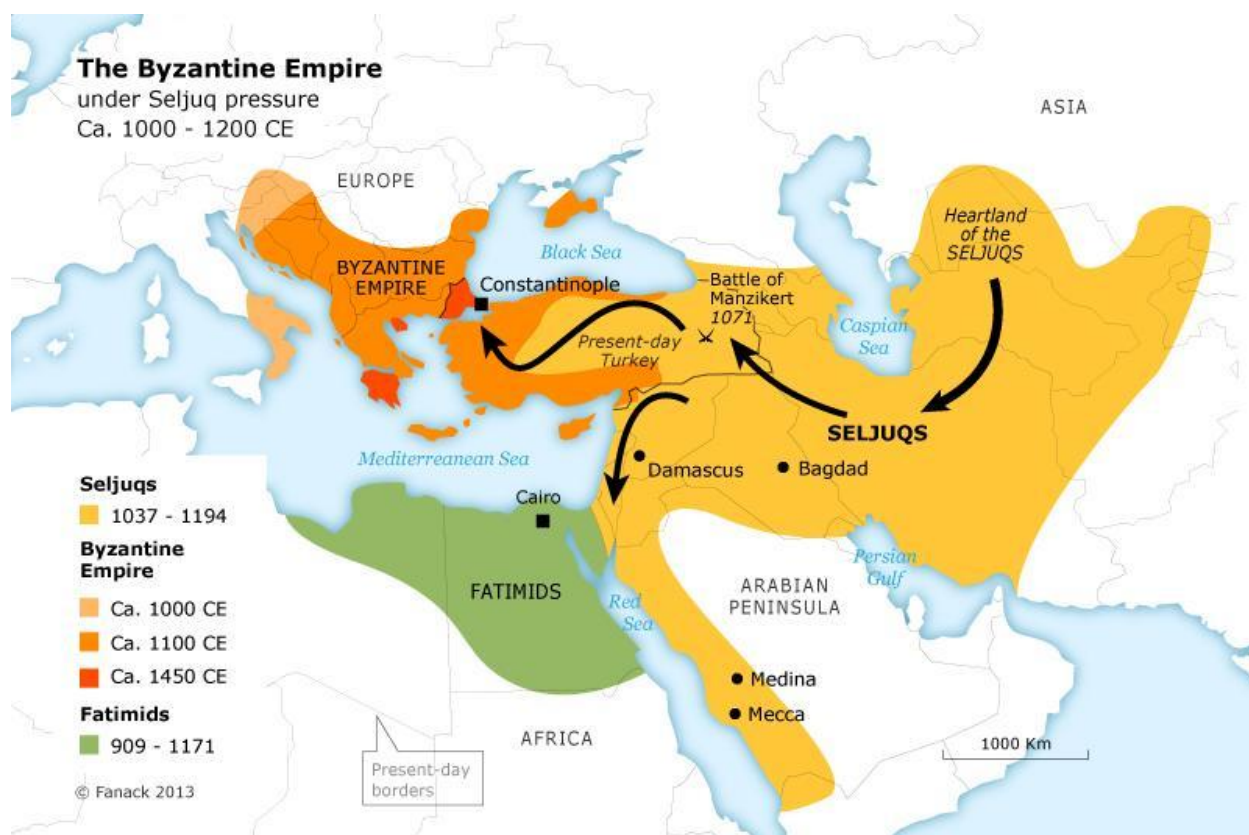
- עמיחי שוורץ, טלפון - 052-267-2829, אימייל - mikodemia@gmail.com

העולם המוסלמי בימי הביניים

- העולם המוסלמי של ימי הביניים נשלט מארבעה מרכזים עיקריים: מוסול בעיראק, חאלב / אלפו בסוריה, דמשק וקהיר.
- במאה ה-11, ערב הגעת הצלבנים למרחב, מפוצל העולם המוסלמי לשניים, בין הפאטימים במצרים לסלג'וקים בשאר המרחב המוסלמי. הפיצול יוצר חלון הזדמנויות לצלבנים להיכנס למרחב. חלון ההזדמנויות ייסגר כשצלאח אדין ייחד את העולם המוסלמי.

הסלג'וקים

- הסלג'וקים היו טורקמנים מערבות מרכז אסיה, וכוללים כמה זהויות אתניות.
- ערבות מרכז אסיה "ייצאה" מספר עמים שנהגו לפשוט מערבה לאירופה, כגון ההונים. אבל במאות ה-10 וה-11 החלה נדידה של עמים ושבטים טורקמנים לאזור שלנו.
- שבטים אלה נקראים סלג'וקים, על שם המייסד סלג'וק, והם מקימים אימפריה אדירה הכוללת את איראן, אפגניסטן, ארמניה ובמידה פחותה יותר גם עיראק וסוריה.
- בשנת 1055 שיחררו הסלג'וקים את הח'ליף מידי השושלת הבויהית, ובתמורה קיבלו סמכויות נרחבות. טוגריל, מפקד הצבא הסלג'וקי, הפך לשליט האזרחי הראשון, ולראשון שכונה סולטאן בעולם המוסלמי.
- הסלג'וקים מייסדים את מוסד ה"מדרסה" – בית ספר גבוה ללימודי דת, מעין מדרשה. המדרסות הוקמו כדי לחזק את הסונה.
- במאה ה-11 היוותה איספהאן כמרכז של הסלג'וקים, כאשר לאחר מכן האימפריה הסלג'וקית מתפצלת לנסיכויות קטנות.
- ב-1071 מתחיל שלטון הסלג'וקי בארץ, והוא ממשיך עד 1098.
- הסלג'וקים אחראים לאיסלמיזציה ותורכיזציה של אנטוליה, לימים טורקיה. ב-1071 מתרחש קרב מנזיקרט במזרח טורקיה של ימינו, ובו מתחילים הסלג'וקים לדחוק את הביזנטים מערבה.

הזנגים

- הזנגים הם משפחה ממוצא סלג'וקי. עימאד א-דין זנגי, בן המשפחה, הפך למושל מוסול, אחד מארבעת המרכזים המוסלמים הגדולים.
- עימאד א-דין היה יוזם רעיון הג'יהאד, כאלטרנטיבה מוסלמית למסע הצלב. עימאד א-דין יוצא בג'יהאד כדי לשחרר את העיר אדסה מידי הנוצרים, שכבשו אותה במסע הצלב. בדרך כובש עימאד א-דין את חאלב מידיים מוסלמיות סוניות אחרות (1127), ולאחר מכן מגיע לאדסה (1144).
- נור א-דין זנגי, בנו של עימאד א-דין שמת בשנת 1146, יורש מאביו את חאלב. ב-1149 מצליח נור א-דין לכבוש את מוסול, וב-1154 משתלט נור א-דין גם על דמשק, ובכך הרחיבה את שליטתה על כל עיראק וסוריה.

מצרים במאה ה-12

- המנהיג במצרים באותה תקופה, הוואזיר, שאוור, שהיה פאטימי. לח'ליף הסוני לא הייתה דריסת רגל במצרים באותה תקופה.
- שוואר הודח בהפיכת חצר, וחוזר בעזרת נור א-דין לשלטון. לאחר שחזר לשלטון כורת שוואר ברית עם אמרליך הצלבני, ונור א-דין הנבגד שולח צבא בראשות גנרל בשם שירכוה.

- שירכוה משתלט על מצרים הפאטימית ב-1169, רוצח את שוואר והופך לוואזיר.
- לאחר חודשיים מת שירכוה מבולמוס אכילה. צלאח א-דין, אחיינו של שירכוה, מתמנה לוואזיר מצרים.
- בכך, ולמרות שצלאח אדין אינו קרוב משפחה של עימאד אדין, הופכת גם מצרים לסלג'וקית.

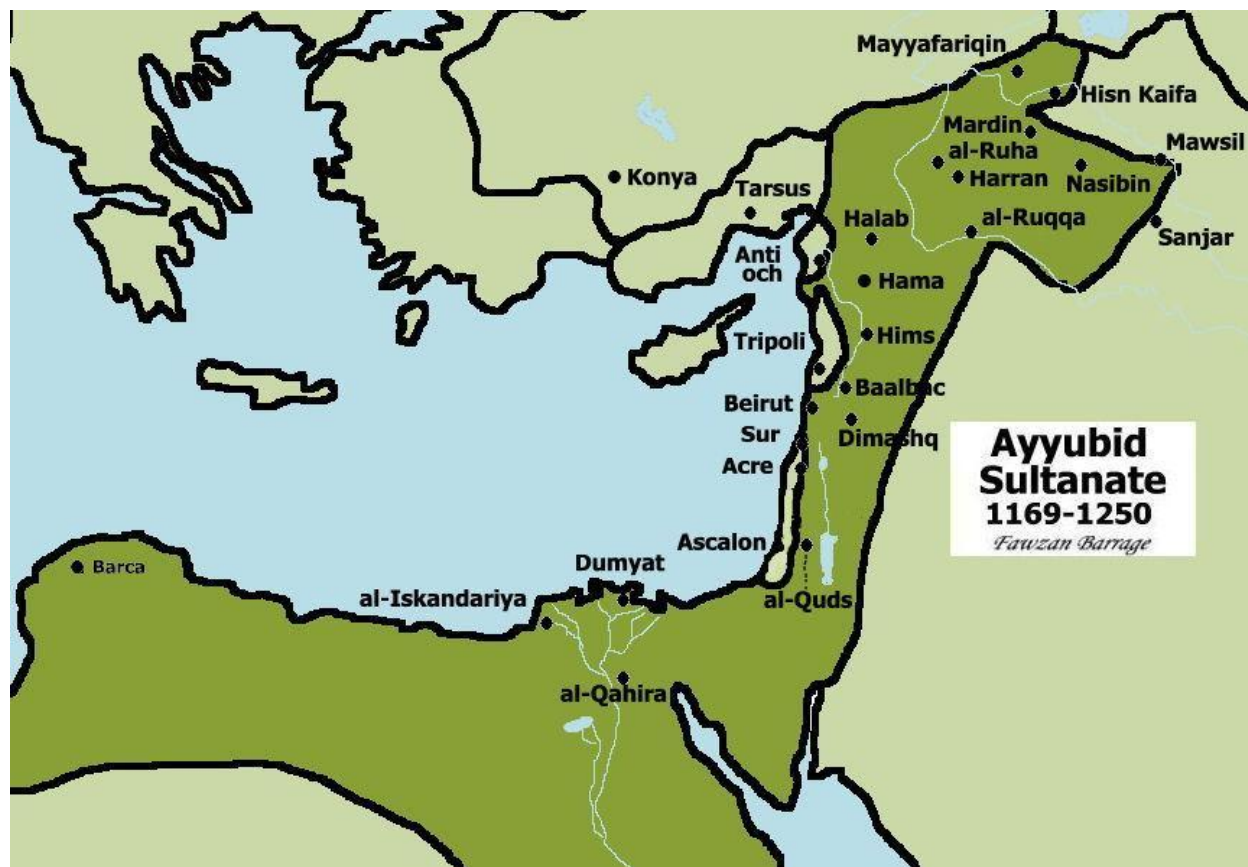
צלאח א-דין

- שמו המלא הוא: **אלמאלכ א-נאצר** (המלך המגן) **צלאח א-דין** (צדקת האמונה, זהו הלאקם שלו, הכינוי) **יוסף** (שמו הפרטי מלידה) **אבן איוב** (שם אבי השושלת, נאג'ם א-דין איוב, אביו של צלאח, זהו הנסב שלו, הייחוס) **אלתכריתי** (מוצאו, הנסבה שלו, מהעיר תכרית).
- צלאח א-דין היה ממוצא כורדי, והיה ידוע בשל כמה תכונות טובות, בהם יכולות טקטיות צבאיות, חוכמה פוליטית, יכול כריתת בריתות אסטרטגיות ויחסי ציבור. היו לו שני ביוגרפים צמודים, שפרסמו עוד בימי חייו את קורותיו תחת הצנזורה שלו.
- יתרון נוסף שהיה לצלאח א-דין היה מזל גדול, כאשר יריביו המרכזיים מתו בתזמון מתאים, ובהם שירכוה, אל אדיד (השליט הפאטימי) ונור א-דין. צלאח א-דין מחסל את כל השושלת הפאטימית, ומצרים חוזרת להיות סוניית.

כיבוש סוריה וארץ ישראל

- צלאח א-דין מתחיל לכבוש את לוב, סודן, תימן, ולא ממהר להיפגש עם נור א-דין. ב-1174, כשנור א-דין מת, מזמין יורשו את צלאח א-דין לעזור לו לשלוט. צלאח א-דין נכנס לדמשק ברוב הוד והדר.
- צלאח א-דין נלחם בכל השושלת מסביב, וכשנור א-דין השני מת, ב-1181, צלאח א-דין הופך רשמית לסולטן.
- עד 1187 עסק צלאח א-דין בעיקר בביצור מעמדו בעולם המוסלמי, מלבד קרב כושל אחד נגד בולדווין ה-4 בגזר.
- ב-4 ביולי 1187 מתרחש קרב קרני חיטין, וצלאח א-דין מבסס את שלטונו על כל ארץ ישראל, מלבד כוכב הירדן, שהחזיק מעמד עוד שנה וחצי. חוץ מצור, כל רצועת החוף נכבשה ע"י צבא צלאח א-דין.
- צלאח א-דין שם מצור על ירושלים, שמונהגת ע"י אחד הניצולים של קרב חיטים – בליאן מאיבלין. בליאן מאיבלין מציע לצלאח א-דין להיכנע, אבל צלאח א-דין לא מסכים, כי הוא רוצה לנקום את הטבח של הכיבוש הצלבני.
- לבסוף שולפים הנוצרים את "נשק יום הדין", ומאיימים להרוס את המסגדים על הר הבית עם אם לא יושג הסכם כניעה. כל מי שהיה לו כסף פדה את עצמו, אחרים נפדו ע"י בליאן, ואפילו צלאח א-דין פודה אלפי עניים ללא תמורה.
- צלאח א-דין נכנס לירושלים ב-27 לחודש רג'אב, תאריך מסע הלילה של מוחמד. הר הבית מטוהר והצלב שהיה בראש כיפת הסלע נגרר ברחובות העיר. מבנים שונים עברו הסבה למסגדים.
- הקהילה היהודית מורשית לחזור לירושלים.
- <<המלצה לספר – אטלס קרתא של דני בהט>>
- המשמעות הדתית של פעולות צלאח א-דין

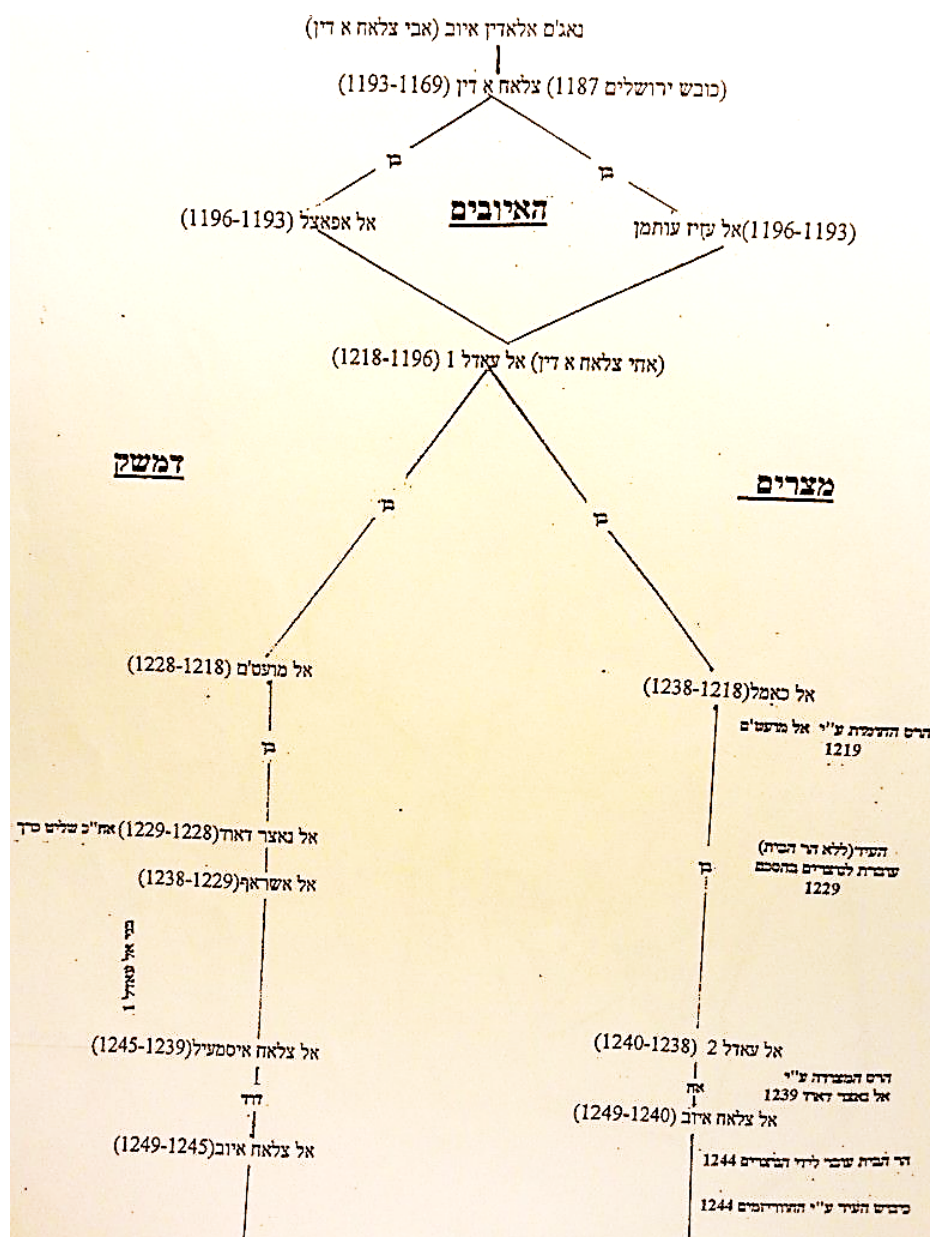
- עידוד רוח הג'יהאד בעולם המוסלמי. צלאח א-דין רכב על גל הג'יהאד שייסד נור א-דין.
- ז'אנר של טקסטים שנקראים שבחי ירושלים.
- אסלום מחדש של הר הבית וירושלים.
- הכנסת המנבר של ירושלים שנבנה כבר ב-1169 ע"י נור א-דין בחאלב.
- ב-1191 מגיע לארץ מסע הצלב ה-3, ועוזר לכבוש את עכו. ריצ'רד לב הארי מוביל את כוחותיו דרומה, וכשהוא מגיע לאשקלון הוא מגלה שצלאח א-דין ציווה להרוס אותה, כמדיניות של אדמה חרוכה.
- לבסוף חותמים ריצ'ארד וצלאח א-דין את הסכם יפו, ומוקמת ממלכת ירושלים ה-2, בין יפו לצור לאורך החוף.

התקופה האיובית בארץ ישראל

השושלת האיובית

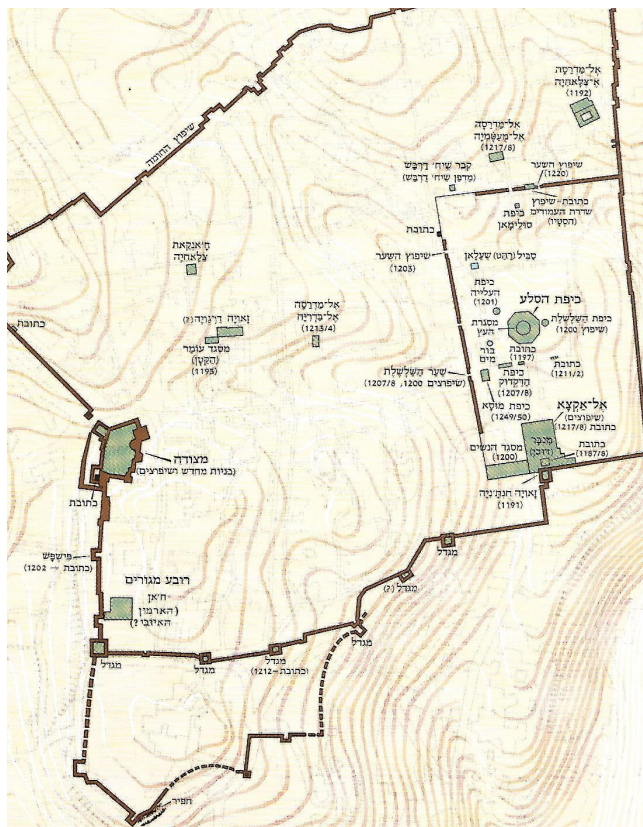
- ב-1193 מת צלאח א-דין, והוא מפצל את האימפריה שלו בין שני בניו: אל עזיז עות'מאן (1193 – 1196) מקבל את מצרים, ואל-אפצאל (1193 – 1196) מקבל את סוריה.
- ב-1196 מנשל אל עאדל ה-1, אחיו של צלאח א-דין, את שני יורשי צלאח א-דין, ומאחד מחדש את האימפריה האיובית. זו הסיבה שהתקופה נקראת התקופה האיובית, על שם אביהם של צלאח א-דין ואל עאדל, ולא התקופה הצלאחית.

ירושלים בתקופה האיובית

- חומות ירושלים משופצות ע"י צלאח א-דין, בזמן שהוא מחכה לריצ'רד, וגם ע"י מועט'ם עיסא, בנו של אל-עאדל ששלט בדמשק, במסגרת שיפוץ אדיר שמועט'ם עיסא מבצע בירושלים.
- מועט'ם עיסא בונה בירושלים מתקני שתיה, מדרסות, חנקות (מקום לסופים, מיסטיקנים מוסלמים), זאוויית, כיפות. ירושלים בתקופתו חוזרת להיות מוסלמית.

- כיפת העלייה בהר הבית, שעליה כתובת משנת 1200. גם מסגד העלייה בהר הזיתים הוא איובי. כנסיית סנטה אנה נבנתה ב-1140, כנראה ע"י מליסנדה, והפכה למדרסה ב-1187, ונקראה מדרסה צלאחיה. היא חזרה לידי האבות הלבנים בסוף המאה ה-19.
- אל אפצ'אל, בנו של צלאח א-דין, בונה מדרסה באזור שלימים יקרא שכונת המוגרבים, מדרסת אפצ'אליה. שרידיה נמצאו בחפירות הקארדו המזרחי ברחבת הכותל.
- כמו כן הוקם ברובע הנוצרי מסגד עומר, למול הכניסה לכנסיית הקבר, וזאת למרות שהכניסה לכנסיית הרבא בתקופת עומר הייתה בקארדו.
- במסע הצלב החמישי מגיעים הצלבנים למצרים. בארץ אלמאלכ אלמועט'ם הורס את החומות והביצורים, כדי למנוע מהצלבנים ולהתבצר בעיר, ובהם ביצורים שהוא עצמו בנה.
- באזור שער יפו ובאזור שער ציון אפשר לראות ביצורים שמועט'ם עיסא בנה, ולאחר מכן הרס.
- בהר הבית בונה מועט'ם עיסא את כיפת הדקדוק, כובת אל-נאחווא, משום שלמדו שם דקדוק. כמו כן מרחיב מועט'ם את מסגד אלאקצא.

מבנים איובים נוספים

- אל עזיז עות'מאן, שליט בניהאס, בונה את מבצר נמרוד במימון אלמועט'ם.
- המנבאר באולם יצחק במערת המכפלה מקורו באשקלון. כשהאיובים הורסים את אשקלון, כדי למנוע מהצלבים להתבצר שם, מועבר המנבאר המפואר של אשקלון, שנבנה בתקופה הפאטימית, למערת המכפלה.

יהודים בירושלים האיובית

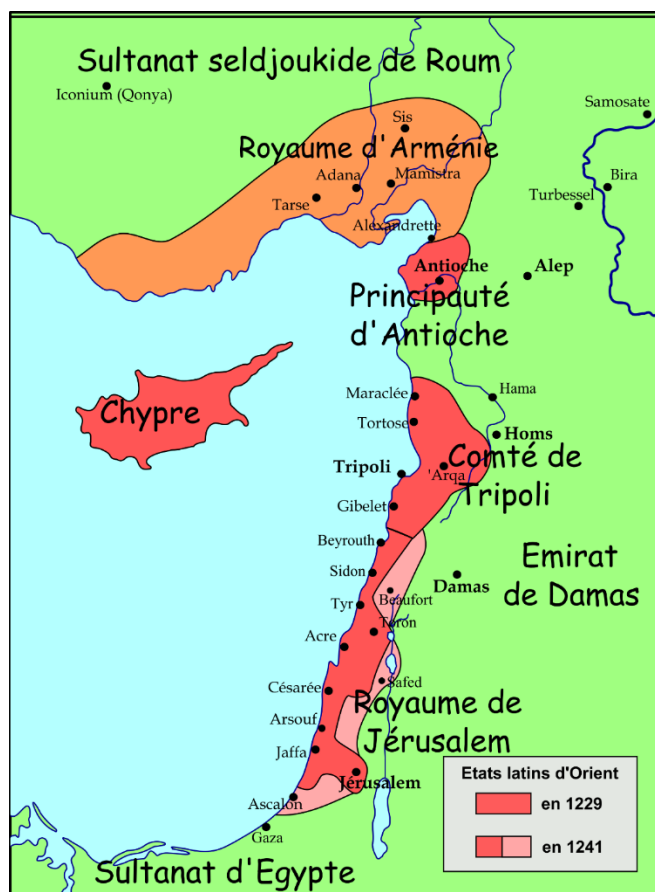
- המשורר אלחריזי מתאר שבתקופה האיובית התפתחה בירושלים קהילה יהודית שמקורה מצרפת, מאשקלון ההרוסה, ומוגרבים (צפון מערב אפריקה).
- רובה של הקהילה היהודית בורחת מהעיר, ביחד עם קהילות נוספות, עם הריסת חומותיה של העיר.

הסכם יפו ה-2

- הסכם יפו ה-2, שנחתם ב-1229, קובע שירושלים מחולקת בין מוסלמים, שקיבלו את הר הבית, ונוצרים, שקיבלו את השאר.
- ב-1238 אמור היה תוקף ההסכם לפוג, אלכאמל מת. מסע הצלב של הברונים מ-1239 מצליח לשמר את הסטטוס קוו.
- ב-1244 מגיעים החוואריזמים. בקרב הירביה, בין צלאח איוב והחוואריזמים ממצרים, לבין הצלבנים והאיובים של דמשק, ניצחו המצרים.
- זהו הקרב האחרון בין צלבנים למוסלמים.
- הגנרל החוואריזמי, ברקה חאן, נקבר בירושלים.

שנותיהם האחרונות של האיובים

- במסע הצלב ה-7 ניסו הצלבנים שוב לכבוש את מצרים, ונכשלו.
- בתקופה הזו היו מלחמות בלתי פוסקות בין נוצרים למוסלמים.

עליית הממלוכים

המורשת הממלוכית

- האיובים שלטו בארץ תקופה קצרה מאוד, באופן יחסי, בין 1187 ל-1250 / 1260, כ-70 שנה בלבד. יורשיהם, הממלוכים, שלטו תקופה ארוכה הרבה יותר, כ-250 שנה, עד לעלייתם של העות'מאנים.
- הממלוכים כינו את מדינתם דולאת אלאתראכ, כלומר מדינת התורכים. השליט הממלוכי לא ירש את כתרו בירושה, אלא מונה בבחירות מקרב עמיתיו.
- הממלוכים החזיקו במספר תארים או הישגים: בולמי המונגולים, מגרשי הצלבנים, מחזקי הדת (בנייה מוסדות דת רבים) ומעצבי דיוקנה האיסלמי של הארץ.
- הממלוכים אחראים על בנייה של מדרסות, צריחי תפילה (מרובעים לרוב), תאי התבודדות לסופים (חנאקות וסאויות), דרכים ומבצרים. כמו כן אחראים הממלוכים על הריסה שיטתית של סממנים נוצריים (כנסיות, מנזרים), או הפיכתם למסגדים.

מוצאם וראשיתם של הממלוכים

- במהותם היו הממלוכים עבדים צבאיים. העבדות הצבאית היא תופעה קדומה ביותר במזרח התיכון, תופעה שהמשיכה עד המאה ה-19, הרבה אחרי שהסתיים השלטון הממלוכי.
- תופעת הממלוכים החלה בתקופת הח'ליף העבאסי אל מועתצם (833 – 842 לסה"נ). לימים הפכו אותם ממלוכים לקבוצה משפיעה ביותר בחברה העבאסית, עד כדי שהם היו מעורבים בהמלכה ובהורדה של ח'ליפים.
- למצרים הגיעו הממלוכים בימי השושלות האחשידית (מאה 10 לסה"נ) והפאטימית (המאות ה-10 וה-11 לסה"נ).
- פירוש המילה "ממלוך" היא "הרכוש של" או "נקנה ע"י", שכן הממלוכים היו נשבים בערבה האירואסייתית או נמכרים לעבדות צבאית, ונלקחים למקום בו הם חונכו להיום לוחמים וגם מאמינים אסלאמיים אדוקים. הסיבה ששבו את הילדים בערבות אסיה היא מכיוון שבאסלאם אסור לקחת מוסלמי כעבד.
- מוצאם, כאמור, הוא מוצא תורקי, מהערבה האירואסייתית או מהקווקז (אזור רוסיה-אוקראינה-גיאורגיה-קזחסטן של ימינו). באזורים אלה היו תנאי מחיה קשים ביותר, מה שיצר קבוצה אתנית קשוחה עם יכולת הסתגלות לתנאים קשים.
- המטרה הייתה לייצר כוח צבאי מאומן ברמה גבוהה מאוד, עם נאמנות מוחלטת לבעלים שלהם. הממלוכים חונכו לשלושה דברים: צייתנות לאדונם, לוחמה ואסלאם. לאחר סיום ה"מסלול" הממלוכי שוחררו הממלוכים מעבדות, ועברו לשירות ביחידה מיוחדת של פרשים ממלוכים.

- היכולת החשובה ביותר שהביאו איתם הממלוכים הייתה הקשתות תוך כדי רכיבה על סוסים, עם קשת מורכבת (ולא קשת ארוכה).
- בין הממלוכים עצמם היו קשרי רעות, קשרים שנקרא חושדאשיה, קשרים המבוססים על היסטוריה אישית משותפת. כשעלו הממלוכים לגדולה היו הקשרים בין הממלוכים חשובים ביותר.
- הממלוכים היו שושלת חד דורית. הממלוכים נישאו והביאו עוד ילדים, אבל ילדיהם כבר לא היו ממלוכים, מכיוון שכבר היו מוסלמים. ולכן הממלוכים הביאו בתורם ממלוכים חדשים מהערבות האסיאתיות.
- הנאמנות הממלוכית היא אישית, ולא שושלתית. ולכן אם בן הסולטן לא התייחס לממלוכים של אביו בכבוד הראוי, הם הסירו את הנאמנות ממנו.

הקמתה של האימפריה הממלוכית

ירידת האיובים

- הממלוכים היו כוח חשוב כבר בימיו של צלאח א-דין, שהקיף את עצמו בכוחות ממלוכים. גם יורשיו ויורשי יורשיו של צלאח א-דין הקיפו את עצמם בממלוכים.
- מכל הגדודים הממלוכים עלה גדוד אחד לגדולה, גדוד ממלוכים שהוקם בידי אלמאלכ א-צלאח איוב, שליט מצרים – גדוד הבחריה (היחידה הימית).
- גדוד הבחריה מנה כ-1,000 לוחמים והיה נאמן לצלאח איוב, גם לאחר ששאר הלוחמים שלו, חלקם ממוצא כורדי, מוצאם של האיובים, עזבו אותו. גדוד הבחריה חיו ביחד על צלאח איוב על אי בנילוס, ושם היה גם מחנה האימונים שלהם.
- לגדוד הבחריה היה תפקיד חשוב בהגנה על מצרים, פעם אחת ב-1244 בקרב הירביה, כשהחואריזמים והממלוכים של בחריה בלמו את הצלבנים, ופעם נוספת ב-1247-1248, בבלימת מסע הצלב ה-7 של לואי ה-9 הקדוש.
- במהלך מסע הצלב ה-7 מת הסולטאן, ולקח זמן ובנו תוראן שאה שהה בעיראק. עד לחזרתו של הבן, ובמשך שלושה חודשים, שלטה בפועל אשתו של הסולטאן – שג'ר א-דור בהיחבא.
- תוראן שאה הסתכסך עם הממלוכים, מה שהוביל את הממלוכים להבנה שהם יכולים לשלוט בעצמם, ללא תלות בשושלת הסולטאנים האיובים.
- ב-2 למאי 1250 שבו קצינים בראשות בייבארס את הסולטאן, וקרעו אותו לגזרים. הממלוכים המליכו את שג'ר א-דור, הפעם באופן גלוי.
- האיובים התלוננו לח'ליף העבאסי, שדרש מהממלוכים למנות שליט אחר, גבר, ואף איימו שאם אין להם גבר שיכול לשלוט, הם ישלחו אחד מעיראק.

סולטאנים ממלוכים ראשונים במצרים

- הממלוכים בחרו את אחד הקצינים, **אייבכ**, שנשא את שדר א-דור לאישה, והפך לסולטאן. במקביל הובא מתימן ילד בן שש, נצר למשפחה האיובית, שהוכרז לסולטאן שותף.
- אייבכ נשא לאישה נוספת את ביתו של שליט מוסול, ושג'ר א-דור הורגת אותו באמבטיה. שג'ר א-דור מוצאת להורג, ובנו של אייבכ, **עלי אל-מנסור**, מתמנה במקום אביו.
- לאחר מינויו של אל-מנסור נפלה בגדד בידי המונגולים, וכדי לקדם את פני הסכנה ממזרח מודח אל-מנסור, ובמקומו מתמנה לסולטאן סגנו של אייבכ, **קוטוז**.

הנצחון על המונגולים וייסוד האימפריה

- ב-1258 עולה הולאגו חאן, נכדו של ג'ינגס חאן, לשלטון, ומתחיל להתפשט מערבה. תוך זמן קצר הוא מגיע לבגדד, כובש אותה, טובח בתושביה ומביא לסוף את השושלת העבאסית.
- מבגדד ממשיך הולאגו לדמשק, משמיד את השושלת האיובית של סוריה, ושולח שליחים לקוטוז הממלוכי במצרים. השליחים מוצאים להורג, והמונגולים ממשיכים לכיוון ארץ ישראל.
- המונגולים כובשים את מבצר נמרוד, ירושלים, אשקלון. חילות מצב מונגולים מוצבים בעזה ובשכם.
- ב-1260 מתרחש קרב גורלי בין הממלוכים של מצרים, בעין ג'אלות (עין חרוד) לבין המונגולים. הממלוכים, שנלחמו בשיטות דומות לשיטות של המונגולים, מצליחים לנצח את המונגולים. בתזמון קריטי מת המנהיג המונגולי, מה שאילץ את רוב הצבא המונגולי לחזור לבירתם.
- לאחר הניצחון על המונגולים ממשיכים הממלוכים צפונה וכובשים את סוריה.
- ארץ ישראל וסוריה הופכות לחלק מאימפריה חדשה, האימפריה הממלוכית.
- הממלוכים נחשבו כמי שהצילו את עולם האסלאם מידי המונגולים, מה שהשכיח את העובדה שהממלוכים בגדו באדון האחרון שלהם והוציאו אותו להורג.

עלייתו של בייבארס

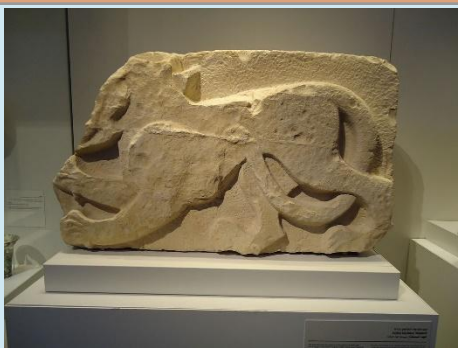
- בייבארס, אחד הגנרלים הממלוכים הבולטים, ומי שהוביל את הניצחון על המונגולים, קיווה לקבל את תפקיד המושל הממלוכי של העיר חאלב. אולם קוטוז, הסולטאן הממלוכי, סרב לתת לו את חאלב.
- בתגובה לכך, באוקטובר 1260, כשהיו בדרכם בחזרה למצרים, רוצח בייבארס את קוטוז, והופך לסולטאן של האימפריה הממלוכית.

התקופה הממלוכית בארץ ישראל

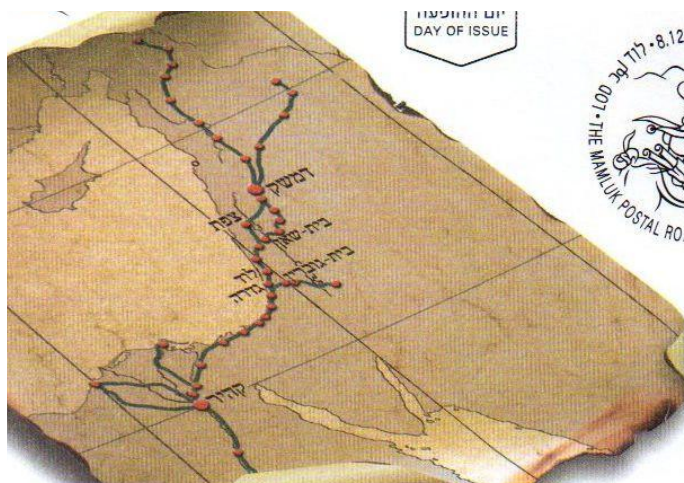
בייבארס (1260 – 1277)

- אל-מאלכ (המלך) אל ט'אהר (השליט הברור, הבולט) רוכן אל דוניא ואל דין (עמוד התווך של העולם והדת) בייבארס אל בונדוקדארי (האדון).
- בשפה הקיפצ'אקית משמעות המילה בייבארס היא אריה (או נמר, או ברדלס, או חתול טורף אחר), ומכאן סמלו.
- סמלו של בייבארס, סמל האריות, מופיעות במספר מקומות בארץ: בשער המצודה בצפת, בשער האריות, בקלעת נמרוד, על גשר ג'נדס בלוד, במבצר ארבל (לא קיים היום), בקאסר אל באשה בעזה, בכפר פרח'ה בשומרון, ובנבי לאווין בשומרון.

תמונה	מקום
	גשר ג'נדס בלוד
	במבצר ארבל (ע"פ חוקרי ה-PEF)
	מבצר נמרוד (שם נמצאו שני אריות, אבל ככל הנראה היו שני זוגות של אריות)

תמונה	מקום
	ממצודת צפת (היום במוזיאון ישראל)
	בקאסר אל באשה בעזה
 איור 1: התבליט מפרח'ה	בפרח'ה בשומרון
 האיור מוצג במוזיאון תל אביב	נבי לאווין בשומרון
	שער האריות בירושלים, השער נבנה בתקופה העות'מאנית, והאריות שומשו בשימוש משני בשער. ככל הנראה האריות נלקחו מחאן דהאריה, חאן שנבנה ע"י בייבארס.

- בייבארס החליט שכל פקיד בכיר בממלכה חייב להיות ממלוכי, כלומר לעבור את מסלול ההכשרה הממלוכי. המשמעות של הדבר היא שתפקידים ממלוכים לא יכולים לעבור בירושה, שכן בן של ממלוך אינו ממלוך.
- הממלוכים, שניסו להוכיח את אמונתם המוסלמית, הקימו מבני דת רבים.
- דרך הדואר הממלוכית – בנייה של גשרים (שהגשר בלוד הוא אחד מהגשרים שהרכיבו אותה) וחאנים, שבהם החליפו שליחים. השליחים לבשו צעיף צהוב, שסימן לעוברים והשבים לפנות את דרכם לשליח של דרך הדואר.

- דרך הדואר התחילה בקהיר בדרום, והגיעה לדמשק וצפונה. הדרך לא עברה בירושלים, אבל היה לה סעיף שעבר לעבר הירדן המזרחי, לכרכ.

גבולות הממלכה הממלוכית בתקופת בייבארס

- בתקופה הממלוכית הייתה ארץ ישראל מחולקת בין מספר ממלכות (מחוזות, איזורים) ממלוכיות, ובהם ממלכת ע'זה וממלכת דמש'דמשק. כל ממלכה הייתה מחולקת למחוזות משנה.

- עיר המחוז המרכזית של הצפון הייתה בתקופה הממלוכית צפת, שירשה את עכו שהושמדה לאחר עזיבת הצלבנים.
- אפשר לראות גם שאין עיר גדולה על חוף הים, וירושלים היא לא עיר חשובה. היא לא בירת ממלכה, ודרך הדואר לא עוברת בה.

התארגנות צבאית בימי בייבארס

- בייבארס חשש משני תרחישים אפשריים שיכולים לאיים על ממלכתו:
 - מסע צלב חדש שיגיע מאירופה
 - מדינת האילחאנים ממזרח, יורשי המונגולים, שהשתרעה מאפגניסטן ועד לב אנטוליה
- על מנת להתגונן מפלישה מונגולית מצפון הקים בייבארס מספר מצודות: קלעת נמרוד, מצודת צפת וכרכ (בעבר הירדן), כולן יושבות על הדרך מצפון את תוך ארץ ישראל.

- תפקיד המצודות היה לעקב את הכוח התוקף, אבל לא לנצח אותו, שכן הניצחון יבוא בקרב בשטח פתוח.
- בייבארס חשש שהתקפה נחרצת למול הצלבנים תביא לארץ מסע צלב חדש, ולכן הוא נקט בטקטיקה של כיבושי זוחל, כאשר כל שנה נכבש נדבך נוסף מידי הצלבנים:
 - 1263 – כיבוש נצרת והתבור, והרס הכנסיות והמנזרים בהם.
 - 1265 – כיבוש קיסריה וביצוריה, בנוסף לארסוף, חיפה והעיר עתלית (אבל עדיין לא המבצר)
 - 1266 – כיבוש מצודת צפת, המצודה הצלבנית הגדולה ביותר בעולם באותה תקופה
 - 1268 – כיבוש יפו והחרבתה; כיבוש אנטיוכיה
 - 1269 – רמלה ולוד, כאשר בלוד מוקם מסגד על חצי משטח כנסייה קדומה, וברמלה הופכים הממלוכים את הכנסייה הצלבנית למסגד גדול.
 - 1270 – כיבוש אשקלון, החרבתה למרות שהיא לא הייתה צלבנית, והקמת העיר מג'דל במקומה, לא על החוף אלא פנימה לכיוון הארץ, במקום שבו יושב בית החולים ברזילי היום.
 - 1271 – כיבוש המונפורט ואכזיב. לצלבנים נשארת רצועה צרה בין עתלית לביירות לאורך החוף.
 -
- כל עיר נמל שנכבשה ע"י בייבארס הוחרבה לחלוטין, כולל השארת עבדים למשך שבועות על מנת להרוס את ערי החוף עד היסוד.
- לאחר פעולותיו של בייבארס לאורך החוף נשאר אזור החוף של ארץ ישראל נטוש לחלוטין לאורך מאות שנים, עד להגעתם של הציונים ותחילת ההתיישבות הציונית בחוף.

מפעלי בניה בתקופת בייבארס

- קבר רבן גמליאל ביבנה, או קבר "אבו הורירה" כפי שהיה מוכר בתקופה הממלוכית.
- שער המסגד האדום בצפת.
- נבי מוסא בסמוך ליריחו (בתמונה משמאל).
- שער מערת המכפלה, שער שנהרס במלחמת ששת הימים. בייבארס גם היה הראשון שאסר על יהודים להיכנס למערת המכפלה.
- מדרסה אלז'אהריה בירושלים, חידוש כיפת הסלע.
- הקמת יישוב חדש בדרום הר חברון: ד'אהאריה

סוף ימי בייבארס

- לקראת מותו מינה בייבארס את בנו אל מאלכ אל סעיד ברכה ח'אן, שזלזל בממלוכים של אביו עד שהודח.

- לאחר הגליית בנו הבכור מונה בן נוסף של בייבארס – סולמיש, וגם הוא הודח.
- לבסוף עלה לשלטון אחד החושדאשים של בייבארס, אלמלכ אלמנצור סוף א-דין קלאון.

יורשי בייבארס

קלאון אל-אלי (1279 – 1290)

- אלמלכ אלמנצור סוף א-דין קלאון היה אחד מהחושדאשים של בייבארס, והיה קצין בגדוד הבחרי.
- קלאון מצליח להקים שושלת ששלטה באימפריה הממלוכית כ-100 שנה, וזאת למרות הנוהג למנות לסולטאן רק ממלוכים שעברו את המסלול הממלוכי.
- ב-1289 כובש קלאון את המבצר בטריפולי ומחסל את רזנות טריפולי. בטריפולי מוקם מסגד לכבודו ע"י בניו.
- קלאון חותם הסכם עם הצלבנים שלפיו הוא משאיר להם רצועת שטח צרה בתמורה לשביתת נשק למשך 10 שנים. מסמך שביתת הנשק מפרט אתרים צלבנים רבים שעברו לידי הממלוכים, בעיקר בגליל.
- קלאון נודע במיזמי בנייה רבים, בעיקר בקהיר, ובהם בית חולים שתפקד עד המאה ה-19, מתחם דתי גדול ובו מסגד מפואר (המתחם הלקאוני).
- בארץ הורה קלאון על שיפוצים נרחבים באל-אקצא, מקים את מסגד קלאון במערת המכפלה ובשכם. בחברון בונה קלאון בית חולים, בריכה ציבורית וסביל. חלק ממפעלי הבנייה של קלאון בחברון נמצאו לאחרונה בחפירות ארכיאולוגיות.
- ב-1281 מקים קלאון בירושלים את ריבאט אל-מנצורי, אכסנייה לעולי רגל באזור שער המשגיח ממערב להר הבית. היום משמש המבנה למתנ"ס. זהו אחד המבנים הממלוכים הקדומים ביותר בירושלים.
- כמו כן קלאון בונה את נבי יונס בחלחול ואת קבר לוט בבני נעים (ממזרח לקריית ארבע).
- ב-1290 הגיעה אוכלוסייה חדשה מאירופה לעכו, והם מזדעזעים למצוא סוחרים מוסלמים בעכו, ולבסוף הם רוצחים מספר מוסלמים. קלאון דרש הסגרה של הרוצחים כתנאי לשמירת הסכם שביתת הנשק. הצלבנים סירבו להסגיר את הרוצחים, ובתגובה מגייס קלאון צבא כדי לכבוש את עכו.
- קלאון נפטר ב-1290, עוד טרם שצבאו הצליח לכבוש את עכו, ובנו אשרף ח'ליל מתמנה במקומו לסולטאן.

אל מאלכ אשרף ח'ליל (1290-1293)

- במרץ 1291 מתאספים גדודים ממלוכים למול חומות עכו. במאי 1291 פורצים הממלוכים את חומות העיר, ותוך מספר ימים נפלה העיר ותושביה נטבחו. אחד משערי עכו הצלבניים הועבר ע"י הממלוכים כמות שהוא לקהיר, והוא מוצב כיום בכניסה למתחם הקלאוני.
- באוגוסט 1291 הגיע סופה של הנוכחות הצלבנית בארץ ישראל, כשהצלבנים עולים על ספינותיהם ועוזבים את המעוז האחרון, מבצר עתלית.

- ב-1293 נרצח אשרף ח'ליל בידי מתנקש בזמן מסע ציד, ולשלטון עולה אחיו בן ה-9, נאצר א-דין מוחמד אבן קלאון.

אל מאלכ אל נאצר מוחמד אבן קלאון (1293-1294 ושוב 1309-1299, ושוב 1341-1310)

- אבן קלאון מונה ליורש, שולט שנתיים ומודח, לאחר מכן עולה שוב לעשר שנים, שוב מודח ושוב חוזר לשלטון ל-31 שנים. בסך הכל שלט אבן קלאון כ-42 שנים, שבמסגרתם השאיר חותם משמעותי.
- בימי שלטונו של אבן קלאון נעלמו האיומים הקיומיים על המדינה הממלוכית, הן מצד האיוב ממזרח, המונגולים, והן מצד האיוב מהמערב, הצלבנים.
- עיקר מפעלי הבנייה של אבן קלאון התממשו בעיקר בתקופת שלטונו השלישית. הוא נחשב לאחד הבונים הגדולים של תקופתו, ואף מושווה להורדוס.
- הרבה מהמבנים הממלוכים בהר הבית מיוחסות לאבן קלאון, ובהם מדרסות בצדדים הצפוניים והמערביים של הר הבית.
- המסגד הלבן ברמלה נבנה בהוראתו של אבן קלאון.
- תחת אבן קלאון שירתו שני אמירים (מושלים) חשובים: סנג'ר אל-ג'אולי מושל עזה ותנכ"ז אל נאצרי מושל דמשק.
- סנג'ר אל-ג'אולי בנה את מסגד אלג'אוליה סמוך למערת המכפלה, וכן את מדרסת אל-ג'אוליה, שנבנתה במקום שבו עמדה מצודת האנטוניה.
- האמיר תנכ"ז אל נאצרי, מושל דמשק, השקיע רבות בבניה בירושלים.

תנכ"ז אל-נאצרי

- חידוש והשמשה של מפעל המים לירושלים, שהוביל מים מבריכות שלמה לעיר, שסופו ב"כאס" – הכוס בהר הבית הסמוך למסגד אל-אקצא. ה"כוס" מוזכרת בקוראן בסורה 76 פסוקים 5-6, 17-18, שממנה ישתו צדיקים. הכוס היא מתקן טהרה להמונים.

- שוק עושי הכותנה הסמוך להר הבית, הוקם ב-1328, שכל הכנסותיו קודש לעניינים דתיים. בשני צידיו יש בתי מרחץ – חמאמים.

- מדרסה תנכזיה, המדרסה הגדולה בירושלים ביציאה משער השלשלת. היום היא נקראת "אל מחכמה" (בית משפט), והיא משמשת כבסיס של משמר הגבול הצופה להר הבית. בתוך המדרסה הקים תנכז מזרקה.

- צריח השלשלת, שיפוץ מצודת מגדל דוד.
- סמלו של תנכ"ז הוא גביע יין, למרות ששתיית יין אסורה באסלאם. אולי הגביע מסמל את הכוס שבנה תנכ"ז בהר הבית.

ירושלים הממלוכית

- ירושלים בתקופה הממלוכית הייתה עיר חסרת חשיבות פוליטית ומדינית. היא לא הייתה בירה של ממלכה, ועד 1376 אפילו לא היה בה מושל, וגם כשמונה מושל, הוא היה מושל זוטרי. יתר על כן, ירושלים היוותה מקום גלות לבטאיים – ממלוכים שסרחו או יצאו לגמלאות.
- למרות זאת, מבחינה דתית שמרה ירושלים על מעמדה, ונבנו בה מבני דת רבים.

- בהר הבית עומדת מדרסת אל אשרפיה, המדרסה הגדולה והיפה ביותר בירושלים. כדי לתחזק מדרסה לאורך דורות קדימה צריך להקדיש לה נכסים שיניבו הכנסות לאורך שנים וישמשו לתחזוקת האתר.
- בניית וואקף והקדשת נכסים כוואקף שימשה גם שאמצעי של ממלוכים להבטחת עתידם הכלכלי של בניהם, שכן את הוואקף אי אפשר להלאים.

מאפייני הבנייה הממלוכית

גילוף באבן

מוקרנס

מצטבה

אבלק

רנכ ונסח'י

- **מוקרנס** – מעין נטיפים מסותתים באבן בחזיתות של מבנים.
- **אבלק** (מנומר) – שילוב צבעים של לבן, אדום ושחור.
- **נסח'י** - שימוש עיטורי בכתב ערבי מסולסל.
- **רנכ** – סמלו ההראלדי של בכיר השלטון בתוך כתובת.
- **גילופים באבן** – מאפיין בנייה די נדיר.
- **מצטבה** – ספסלים משני צידי הכניסה, למשל במחקמה בירושלים.

עולי רגל וספורים בתקופה הממלוכית

- 1267 – הרמב"ן: שולח מכתב לבנו בראשית התקופה הממלוכית, ובה הוא מספר על הפיכת חורבה כלשהי לבית כנסת.
- 1314 – רבי אשתורי הפרחי: עולה רגל יהודי מצרפת, שגורש מצרפת ב-1306, ועלה לארץ ישראל. הוא כתב ספר על הלכות הקשורות בארץ ישראל (שמיטה, יובל...), ובו הוא מגדיר את גבולות הארץ ואת הלכותיה.
- 1325 – אבן בטוטה: מוסלמי מרוקאי, שעלה למכה 7 פעמים ותיעד את מסעותיו במשך 30 שנה של מסעות.
- 1488 – רבי עובדיה מברטנורה: יהודי מאיטליה שחיבר חיבור פרשנות על משניות. הוא עלה לארץ ותיאר את הארץ במכתבים.
- 1488 – משולם מוולטירא
- 1488 – פליקס פברי: נזיר דומיניקני שעלה לרגל לארץ הקודש פעמיים, וחיבר ספר עב כרס על הארץ.
- 1495 – מוג'יר א-דין: ההיסטוריון החשוב ביותר לתקופה הממלוכית. חיבר ספר שבה תיאר את כל המדרסות בירושלים, על תושבי העיר, על חברון ועוד.

המגפה השחורה ודעיכתה של האימפריה הממלוכית

מגפת הדבר וסופה של השושלת הבחרית (הקיפצ'אקית)

- ב-1341 מת הסולטן נאצר מוחמד אבן קלאון, והחלה תקופה של חוסר יציבות באימפריה הממלוכית. בשנים שלאחר מכן שלטו באימפריה 7 סולטאנים שונים.
- ב-1347 פרצה באירופה המגפה השחורה, מגיפת דבר שהובילה למוות של המונים, חוסר יציבות, משבר כלכלי. המגיפה הכתה באירופה ובמזרח התיכון מספר שנים ארוכות.
- בני התקופה חשבו שהמגיפה הוא תולדה של אדים רעילים ומסריחים, ובתגובה הם עטו מסיכות עם מקור ארוך שבו הם שמו בשמים. אבל בדיקה מדעית של חוקרים מאוניברסיטת פריז הסיקה שהגורם למגיפה הוא ששבתאי, צדק ומאדים נמצאו כולם במזל דלי...
- מחלת הדבר עוברת מאדם לאדם ע"י תרסיס, ובאה לידי ביטוי בנגעים שחורים בעור.
- המחלה הותירה מאות אלפי חללים, כפרים נטושים ועליית מחירים של כל מוצרי הייסוד. הכוחות הממלוכים הצטמצמו, ובדווים החלו פושטים על הארץ
- ב-1382 הודח הסולטאן הבחרי האחרון, כלומר הסולטן הממלוכי האחרון מבית הגידול של הגדוד הבחרי.

השושלת הבורג'ית (צ'רכסית)

- לאחר הדחת הסולטן האחרון מהשושלת הבחרית עלו לשלטון סדרה של סולטאנים מבית גידול ממלוכי אחר, הגדוד הבורג'י (בורג' = מבצר), שרובם ממוצא צ'רקסי.

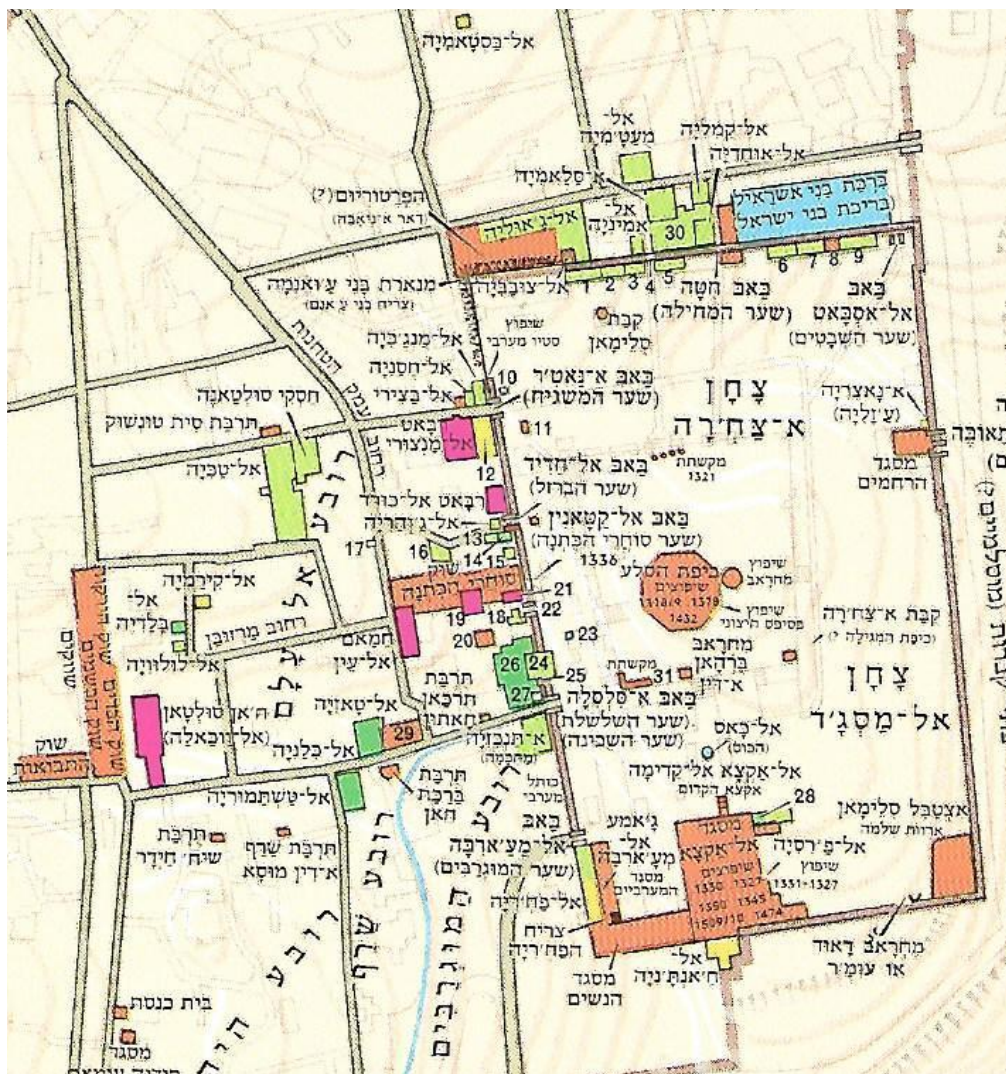
- ראשון הסולטנים הבורג'יים היה ברקוק, שבנה בירושלים את ח'אן אל סולטאן.
- החל מהמאה ה-15 החלה האימפריה הממלוכית הבורג'ית לסבול ממצב כלכלי הולך ומתדרדר, האינפלציה גאתה, מיסים גבוהים הוטלו על התושבים, רמת החיילים הלכה וירדה והחלה נאישה של קרקעות חקלאיות ע"י האיכרים. כמו כן הייתה תחלופה תדירה של סולטאנים.
- עם המצב המתדרדר ניסו להתמודד הסולטאנים ברסבאי וג'קמק (1422-1453) באמצעות החרמת רכוש אירופאי ברחבי הסולטנות, איסור שימוש במטבעות אירופאים והגבלת יציאה של זרים ללא תשלום כופר.
- ב-1479 נפלה ירושלים למשך יומיים בידי בדווים, שניצלו את היעדר החומות לפשוט על העיר
- יחד עם זאת המשיכו מיזמי בנייה בתקופה הזו, ובין היתר נבנו המדרסה אל-אשרפיה וסביל קאיתבאי, בימי הסולטן קאיתבאי (1468-1496).

איומים חדשים על הממלוכים

- במאה ה-15 החלה להתפתח הממלכה העות'מאנית באזור אסיה הקטנה, טורקיה של ימינו, שהחלו להפעיל לחץ על האימפריה הממלוכית.
- במקביל החלו האירופאים למצוא נתיבי שיט שעקפו את אפריקה, מה שסגר את נתיבי הסחר בין המזרח למערב דרך האימפריה הממלוכית.

מורשת התקופה הממלוכית

- בתקופה הממלוכית היה שלטו רציף, באופן יחס, שאופיין בשקט בטחוני מבחינת התושבים.
- ערי החוף חרבות (עכו, קיסריה, יפו, אשקלון, חיפה).
- האוכלוסייה מאופיינת בתפרוסת כפרית חקלאית מוסלמית - סוניית, לצד עיירות קטנות.
- יצירה של מרכזים עירוניים חדשים בצפת ובעזה.
- ירושלים הופכת מעיר מבוצרת נוצרית לעיר פרזות (ללא חומה) מוסלמית מובהקת. הגיא המרכזי עובר מילוי והקמה של בתים, באופן שמחבר בין הגבעות המערביות להר הבית.
- פיתוח דרך הדואר קהיר-דמשק, עם סדרה של גשרים וחאנים, ופיתוח היישובים לאורכה.
- השקעה בבניה דתית בעיקר בירושלים

איסלמיזציה של המרחב

- האימפריה הממלוכית השקיעה רבות באיסלמיזציה של המרחב, וזאת ע"י הקמה של צריחי מסגדים רבים, הקמת מקומות קדושים בצידי דרכים חשובות, מוסדות מוסלמיים למקומיים ולעולי רגל, הקמת מדרסות, זאוויית וח'אנקות, הקמה של מוסדות אירוח – ח'אנים וריבאטים ועוד.
 - נבי ימין תנכזי ליד נווה ימין
 - אבו אלעון – מקאם בג'לג'וליה
 - סינדא עלי – בהרצליה של ימינו
 - קבר רבן גמליאל / אבו הוריריה ליד יבנה
 - מוואסם נבי רובין – קבר הנביא ראובן בחולות פלמחים. מוואסם משמעו מקום התכנסות שנתית שהתקיימה עד 48.

- הממלוכים גם טרחו להקים מוסדות דת מוסלמיים בעלי נוכחות בולטת בסמוך מוסדות דת נוצריים ויהודיים, כמו צריחים של מסגדים בסמוך לכנסיית הקבר, ואף גבוהים מכיפות הכנסייה. באופן דומה אפשר לראות את הצריח הסמוך לבית הכנסת החורבה.

מצבם של הלא מוסלמים בתקופה הממלוכית

- הממלכה הממלוכית שמה דגש על הקפדה על תנאי עומר לעמי הספר, והקשתה (אבל לא אסרה לחלוטין) על בניית כנסיות ובתי כנסת.
- הפרנציסקנים קיבלו את המעמד של "קוסטודיה טרה סנטה", משמר ארץ הקודש, כמייצגים של ארץ הקודש. מרכזם היה בהר ציון.
- היהודים והנוצרים המזרחיים נשארו באותו מעמד של בני חסות מוגבלים, אבל יחד עם זאת הממלוכים לא נהגו לאסלם בכפייה.
- היהודים בארץ התחלקו בתקופה הממלוכית לשלוש קבוצות: המוסתערבים – יהודים שאולי לא גלו מעולם, ילידי המקום מדורות; מעט משפחות אשכנזיות; יהודים מגלות ספרד ומקהילות יהודיות ספרדיות אחרות.
- רבי עובדיה מברטנורא מתאר את הקהילות היהודיות, ובהן במיוחד את קהילת עולי תימן.

שליטים ממלוכים חשובים

- איבכ (1250-1257) הראשון
- קוטוז (1259-1260) מנצח עין ג'לות
- ביברס (1260-1277) מניח יסודות הסולטנות
- קלאון (1279-1290) אבי השושלת
- אלאשרף חליל (1290-1293) כיבוש עכו
- נאצר מוחמד אבן קלאון (1311-1340) הבונה הגדול
- ברקוק (1382-1399) השושלת הבורג'ית
- קאיתבאי (1468-1496) סביל קאיתבאי, מדרסה אשראפיה
- קנצווה אלגורי (1501-1516) הסולטן האחרון
-